

τους) δε δημιουργούν μια οργανωτική δύναμη που μπορεί να ρυθμίσει κατάλληλα τα κέντρα εξουσίας της κοινωνίας πολιτών.

Δημοκρατία: μια διαδικασία με δύο όψεις

Οι επιπτώσεις των πιο πάνω ζητημάτων είναι πολύ βαθιές: προκειμένου σήμερα να ανθήσει η δημοκρατία, θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως ένα φαινόμενο με δυο όψεις, που αφορούν αφενός την μεταρρύθμιση της κρατικής εξουσίας και αφετέρου την ανασυγκρότηση της κοινωνίας πολιτών (Held και Keane, 1984)⁷. Η αρχή της αυτονομίας μπορεί να υλοποιηθεί μόνο με την αναγνώριση της αναγκαιότητας μιας διαδικασίας διπλού εκδημοκρατισμού: του αλληλεξαρτώμενου μετασχηματισμού τόσο του κράτους όσο και της κοινωνίας πολιτών. Μια τέτοια διαδικασία πρέπει να έχει ως προϋπόθεση την αποδοχή τόσο του αξιώματος ότι η διάκριση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών πρέπει να αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό της δημοκρατικής ζωής, όπως και την αντίληψη ότι η εξουσία λήψης αποφάσεων πρέπει να είναι απαλλαγμένη από τους μη νόμιμους περιορισμούς που τίθενται από την ιδιωτική ιδιοποίηση του κεφαλαίου. Και ασφαλώς, η αναγνώριση της σημασίας και των δυο αυτών θέσεων σημαίνει την αναγνώριση της αναγκαιότητας της ουσιαστικής επαναδιατύπωσης των παραδοσιακών τους συνεκδοχών.

Η εφαρμογή της αρχής της αυτονομίας απαιτεί την επανεξέταση των μορφών και των ορίων τόσο της κρατικής δράσης όσο και της κοινωνίας πολιτών. Τίθενται, έτσι, τα ακόλουθα ερωτήματα: πώς και με ποιους τρόπους θα μπορούσε να λογοδοτεί περισσότερο η κρατική πολιτική; Πώς και με ποιους τρόπους θα μπορούσαν να επαναδιαταχτούν με δημοκρατικό τρόπο οι «μη κρατικές» δραστηριότητες; Η διεξοδική ανάπτυξη αυτών των προβλημάτων ξεφεύγει από τα όρια αυτού του βιβλίου (αν και αυτό το καθήκον άρχισε να επιχειρείται στο Held και Pollitt, 1986, και αποτελεί βασικό αντικείμενο του Held, 1995· πρβλ. Hirst, 1994· J.Cohen και Rogers, 1995). Εντούτοις, είναι σημαντικό να προστεθούν μερικές θεσμικές λεπτομέρειες στη θέση που έχουμε παρουσιάσει ως τώρα, προκειμένου να προσεγγίσουμε κατά κάποιο τρόπο τους όρους πραγματοποίησης της αρχής της αυτονομίας. Ότι ακολουθεί δεν είναι παρά

⁷ Θα ήθελα, ιδιαίτερα, να αναφέρω την οφειλή μου στον John Keane για τη διατύπωση κάποιων στοιχείων αυτού του επιχειρήματος. Αρκετές από τις ιδέες που αναπτύσσονται σ' αυτό το κεφάλαιο συζητήθηκαν στην κοινή μας μελέτη (1984), παρόλο που φυσικά ο ίδιος ίσως να μη συμφωνήσει με ορισμένες πτυχές της ανάπτυξής της εδώ. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η απόπειρα επανεκτίμησης της σχέσης μεταξύ «κράτους» και «κοινωνίας πολιτών» έχει επηρεαστεί όχι μόνο από ένα πλήθος κειμένων στοχαστών της Δύσης και της Ανατολής, αλλά και από την εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων, και πάλι τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή, που έχουν καταστήσει αυτήν την απόπειρα βασικό θέμα του προβληματισμού τους (βλ., π.χ., J. L. Cohen, 1982· Offe, 1984· Keane 1988a· J. L. Cohen and Arato, 1992· επίσης πρβλ. όγδοο κεφάλαιο, παραπάνω).

ένα πολύ συνοπτικό σχεδιάγραμμα: μια πρόταση για παραπέρα διερεύνηση.

Στο Βορρά και τη Δύση, η ανάγκη εκδημοκρατισμού των πολιτικών θεσμών έχει βασικά περιοριστεί σε ζητήματα μεταρρύθμισης των διαδικασιών επιλογής των κομματικών ηγετών και αλλαγής των εκλογικών κανόνων. Άλλα θέματα που θίγονται περιπτώσιακά είναι η δημόσια χρηματοδότηση της συμμετοχής στις εκλογές για όλα τα κόμματα που έχουν ένα ελάχιστο επίπεδο λαϊκής υποστήριξης· γνήσια πρόσβαση και πιο ισότιμη κατανομή του χρόνου στα μαζικά μέσα ενημέρωσης· ελευθερία πληροφόρησης (για παράδειγμα, στη Βρετανία, κατάργηση πολλών εκ των κανονισμών που αφορούν τη μυστικότητα των κρατικών υπηρεσιών)· αποκέντρωση των δημόσιων υπηρεσιών και περιφερειακή ανάπτυξή τους· υπεράσπιση και ενίσχυση της εξουσίας της τοπικής αυτοδιοίκησης απέναντι στις άκαμπτες και συγκεντρωτικές κρατικές αποφάσεις· και πειραματισμοί που θα καταστήσουν τους κυβερνητικούς θεσμούς περισσότερο υπεύθυνους και υπόλογους απέναντι στους «καταναλωτές» τους. Όλα αυτά είναι σημαντικά ζητήματα που απαιτούν πρόσθετη διερεύνηση, προκειμένου να βρεθούν οι κατάλληλες στρατηγικές για τον εκδημοκρατισμό των κρατικών θεσμών (βλ. Barnett κ.ά., 1993· Beetham, 2005). Αλλά κανένα από αυτά τα ζητήματα δεν μπορεί να συνεισφέρει αποφασιστικά στον εκδημοκρατισμό της πολιτείας, αν δεν αντιμετωπιστεί ένα πρόσθετο θεμελιώδες πρόβλημα (το οποίο ήδη τέθηκε στο δεύτερο, τρίτο, τέταρτο, έβδομο και ένατο κεφάλαιο): μπορούν οι προϋποθέσεις της δημοκρατικής δημόσιας ζωής (ανοιχτός διάλογος, πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας, γενικευμένη συμμετοχή κλπ.) να συμφιλωθούν με εκείνους τους θεσμούς του κράτους (από την εκτελεστική εξουσία μέχρι τις ποικίλες δημόσιες υπηρεσίες) που καθήκον τους έχουν να στηρίζουν το κράτος δικαίου, να μεσολαβούν στις διαμάχες και να διαπραγματεύονται ανάμεσα σε αντιτιθέμενα συμφέροντα; Πώς μπορούν να εκπληρωθούν οι αξιώσεις αφενός ενός «κυρίαρχου κράτους» και αφετέρου ενός «κυρίαρχου λαού»; Με άλλα λόγια, το πρόβλημα που τίθεται είναι να εγκαθιδρυθεί η κυριαρχία των πολιτών επί του κράτους, αποφεύγοντας συγχρόνως την εκχώρηση της θέσπισης και εφαρμογής των νόμων – αλλά και των εξουσιών του κράτους γενικότερα – στην απεριόριστη εξουσία του λαού η οποία θα συνιστούσε ενδεχομένως απειλή για την αρχή της αυτονομίας, για την ελευθερία των ατόμων και των μειονοτήτων, καθώς και για την ποιότητα της δημόσιας επιχειρηματολογίας (με τον περιορισμό της δημόσιας αγόρευσης στον ελάχιστο δυνατό παρονομαστή – βλ. ένατο κεφάλαιο, παραπάνω). Το κράτος χρειάζεται τον εκδημοκρατισμό, αλλά και την προστασία και την ανάπτυξη κάποιων από τις ανεξάρτητες και αμερόληπτες εξουσίες, αν πρόκειται η δημοκρατία να διατηρήσει ένα σχήμα και μια μορφή που σέβεται και ενισχύει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις όλων των πολιτών. Πώς, όμως, μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο;

Σε πολλές χώρες, τα όρια της «κυβέρνησης» χαράσσονται ρητά στα συντάγματα και στους χάρτες δικαιωμάτων που υπόκεινται στη δημόσια εξέταση, τον κοινοβουλευτικό έλεγχο και τη δικαστική διαδικασία. Αυτή η ιδέα είναι θεμελιώδης, ιδιαίτερα για την αρχή της αυτονομίας. Εντούτοις, η αρχή της αυτονο-

μίας απαιτεί αυτά τα όρια στη «δημόσια εξουσία» να επανεκτιμηθούν σε σχέση με μια πολύ ευρύτερη δέσμη ζητημάτων απ' ό,τι ήταν μέχρι τώρα γενικά αποδεκτό. Προκειμένου οι άνθρωποι να είναι ελεύθεροι και ίσοι στον προσδιορισμό των συνθηκών της ίδιας τους της ζωής και προκειμένου να έχουν ίσα δικαιώματα, καθώς και ίσες υποχρεώσεις στον καθορισμό του πλαισίου που δημιουργεί και περιορίζει τις ευκαιρίες που είναι προσιτές σ' αυτούς, πρέπει να είναι σε θέση να απολαμβάνουν μια δέσμη δικαιωμάτων όχι μόνο θεωρητικά αλλά και στην πράξη. Αυτό συνεπάγεται ένα «σύστημα δικαιωμάτων» που θα μπορούσε να περιορίζει αλλά και συγχρόνως να διευκολύνει τις συλλογικές δραστηριότητες σε ένα ευρύτατο πεδίο.

Μια δημοκρατία θα άξιζε πραγματικά να λέγεται δημοκρατία, εάν οι πολίτες είχαν την εξουσία να ενεργούν ως πολίτες· εάν ήταν δηλαδή σε θέση να απολαμβάνουν μία δέσμη δικαιωμάτων, που θα τους επέτρεπε να αξιώνουν τη δημοκρατική συμμετοχή και να τη θεωρούν ως κάτι που δικαιωματικά τους ανήκει (πρβλ. Sen, 1981, κεφ.1). Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι μια τέτοια δέσμη δικαιωμάτων δε θα έπρεπε να γίνεται αντιληπτή ως μια απλή διεύρυνση της σφαίρας των συσσωρευμένων ιδιωτικών απαιτήσεων για δικαιώματα και πρόνοια, που είτε θα υπερέβαιναν το κράτος είτε θα στρέφονταν εναντίον του, πράγμα που συνιστά τον τρόπο με τον οποίο πολλοί φιλελεύθεροι στοχαστές ανέλαβαν την έννοια των δικαιωμάτων (βλ. τρίτο κεφάλαιο). Ούτε θα έπρεπε να θεωρείται και ως ένα σύνολο αναδιανεμητικών μέτρων πρόνοιας, με στόχο την εξομάλυνση των ανισοτήτων στις ευκαιρίες, έννοια με την οποία πολλοί θεωρητικοί του κράτους πρόνοιας ερμήνευσαν τα δικαιώματα (βλ. Marshall, 1973). Αντιθέτως, θα έπρεπε να γίνεται αντιληπτή ως προϊόν και αναπόσπαστο μέρος της ίδιας της δημοκρατικής αρχής. Πρόκειται για έναν τρόπο συγκεκριμενοποίησης ορισμένων όρων, αναγκαίων για την ίση αυτονομία όλων των πολιτών, δηλαδή για μια κοινή δομή πολιτικής δράσης. *Εάν κάποιος επιλέξει τη δημοκρατία, θα πρέπει να επιλέξει και την εφαρμογή ενός ριζοσπαστικού συστήματος δικαιωμάτων και υποχρεώσεων* – υποχρεώσεων οι οποίες προκύπτουν από την ανάγκη σεβασμού των ίσων δικαιωμάτων των άλλων και διασφάλισης της δυνατότητας όλων να απολαμβάνουν μια κοινή δομή πολιτικής δράσης.

Τι θα μπορούσε να συμπεριληφθεί σε ένα τέτοιο σύστημα; Εν πρώτοις, ένα σύνταγμα και ένας χάρτης δικαιωμάτων, που θα κατοχύρωναν την αρχή της αυτονομίας, θα καθόριζαν ίσα δικαιώματα ως προς τις διαδικασίες που καθορίζουν τις κρατικές εκβάσεις. Αυτό θα προϋπέθετε όχι μόνο ίσα δικαιώματα ψήφου, αλλά και ίσα δικαιώματα άσκησης αποτελεσματικής συμμετοχής, φωτισμένης κατανόησης και καθορισμού των θεμάτων της πολιτικής ημερήσιας διάταξης. Αυτά τα πλατιά «κρατικά» δικαιώματα θα μπορούσαν, με τη σειρά τους, να συνεπάγονται μια ευρύτατη δέσμη κοινωνικών δικαιωμάτων που θα συνδέονταν με την αναπαραγωγή, τη μέριμνα για τα παιδιά, την υγεία και την εκπαίδευση, καθώς και οικονομικά δικαιώματα που κατοχυρώνουν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους για τη δημοκρατική αυτονομία. Χωρίς ισχυρά

κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, τα δικαιώματα ως προς το κράτος δε θα ίσχυαν ολόπλευρα· και χωρίς τα κρατικά δικαιώματα, νέες μορφές ανισότητας στην εξουσία, τον πλούτο και την κοινωνική θέση θα αποδιοργάνωναν συστηματικά την εφαρμογή των κοινωνικών και οικονομικών ελευθεριών.

Επιπλέον, ένα σύστημα δικαιωμάτων αυτού του τύπου θα καθόριζε ορισμένες υποχρεώσεις του ενός πολίτη απέναντι στον άλλον, καθώς και υποχρεώσεις του κράτους απέναντι σε ομάδες πολιτών, τις οποίες οι διάφορες κυβερνήσεις δε θα μπορούσαν να παραβιάσουν (εκτός και αν το επέτρεπε μια σαφής διαδικασία συνταγματικών αναθεωρήσεων). Έτσι η εξουσία του κράτους, θεωρητικά, θα ήταν σαφώς οριοθετημένη και θα δεσμευόταν η δυνατότητά του για απεριόριστη ελευθερία δράσης. Για παράδειγμα, το δικαίωμα ελευθερίας της αναπαραγωγής για τις γυναίκες θα σήμαινε ότι η πολιτική κοινότητα δε θα ήταν υπεύθυνη μόνο για τον έλεγχο και τη βοήθεια των γεννήσεων, αλλά και για την εξασφάλιση των υλικών συνθηκών που θα διευκόλυναν την πραγματικά ελεύθερη επιλογή των γυναικών στην τεκνοποίηση και έτσι θα διασφαλιζόταν ένας ουσιαστικός όρος για την «ελευθερία και την ισότητα» των γυναικών. Το δικαίωμα όλων των παιδιών για μέριμνα θα σήμαινε ότι η πολιτεία θα ήταν υπεύθυνη για την παροχή των κατάλληλων υποδομών παιδικής μέριμνας και, επομένως, θα περιόριζε τις δημόσιες δαπάνες. Η αναγνώριση αυτής της προτεραιότητας αποτελεί ένα ζωτικής σημασίας συστατικό για τη δυνατότητα παροχής στις γυναίκες ίσων ευκαιριών στην εργασία, αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο της αστικής και πολιτικής ζωής. Το δικαίωμα στους οικονομικούς πόρους για άντρες και για γυναίκες, προκειμένου αυτοί να είναι σε θέση να επιλέγουν μεταξύ ποικίλων πορειών δράσης, θα υποχρέωνε το κράτος να ασχοληθεί με τους τρόπους μιας πιο δίκαιης κατανομής του πλούτου και του εισοδήματος. Τέτοιου είδους πόροι θα γίνονταν, ανάμεσα στα άλλα, διαθέσιμοι μέσα από ένα εγγυημένο εισόδημα για όλους τους ενήλικες, ανεξάρτητα από το εάν θα απασχολούνταν σε μισθωτή ή οικιακή εργασία (βλ. Jordan, 1985). Στρατηγικές αυτού του τύπου θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται με κάποια προσοχή· οι επιπτώσεις τους για τη δημιουργία και την κατανομή του συλλογικού ή του κοινωνικού πλούτου είναι σύνθετες και κατά κανέναν τρόπο δεν είναι εντελώς σαφείς. Ωστόσο, χωρίς έστω και μια ελάχιστη εισοδηματική βάση, πολλοί άνθρωποι θα παραμείνουν ευπαθείς και ιδιαίτερα εξαρτημένοι από άλλους, ανίκανοι να ακολουθήσουν πλήρως μια ανεξάρτητη επιλογή ή και να επιδιώξουν ευκαιρίες που τυπικά τους αφορούν⁸. Στην περίπτωση αυτή, το «κράτος δικαίου» θα σήμαινε ένα ουσιαστικό μέλημα για τα ζητήματα κατανο-

⁸ Η, όπως πολύ τολμηρά το έθεσε ο Galbraith «υπάρχει πρώτα η απόλυτη, αναπόφευκτη απαίτηση, του να διαθέτουν όλοι, σε μια καλή... κοινωνία, μια βασική πηγή εισοδήματος. Και αν κάτι τέτοιο δεν παρέχεται από το σύστημα της αγοράς... θα πρέπει να παρέχεται από το κράτος. Ας μην ξεχνάμε ότι τίποτα δε θέτει μεγαλύτερα εμπόδια στην ελευθερία των πολιτών από την απόλυτη απουσία χρήματος» (1994, σ. 2).

μής και τα θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης· οτιδήποτε λιγότερο θα εμπόδιζε την υλοποίηση της αρχής της αυτονομίας και της κυριαρχίας της δημοκρατίας (βλ. Held, 1989, κεφ. 7· 1995, κεφ. 7-9· 2004).

Επομένως, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ισότητα σε ό,τι αφορά δικαίωμα του να είναι κανείς μέλος μιας δημοκρατικής, πολιτικής κοινότητας, δηλαδή το δικαίωμα στην ιδιότητα του πολίτη, θα προϋπέθετε όχι μόνο την υποχρέωση του κράτους να κατοχυρώνει την τυπική ισότητα έναντι του νόμου, αλλά και το ότι οι πολίτες θα έχουν στην πράξη τη δυνατότητα (την υγεία, τις ικανότητες και τους πόρους) να αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους προσφέρονται. Ένα τέτοιο σύνταγμα και ένας τέτοιος χάρτης δικαιωμάτων θα ενίσχυαν ριζικά τη δυνατότητα των πολιτών να αναλαμβάνουν δράση ενάντια στο κράτος ώστε αυτό να επανορθώνει τις αδικαιολόγητες παραβιάσεις των ελευθεριών. Θα βοηθούσαν στη μετατόπιση της ισορροπίας από το κράτος στο κοινοβούλιο και από το κοινοβούλιο στους πολίτες, ενώ θα συγκεκριμενοποιούσαν ανεξάρτητα σημεία προσανατολισμού για την πολιτεία. Θα ήταν, λοιπόν, ένα εξουσιοδοτούν (*empowering*) νομικό σύστημα. Φυσικά, δε θα κατοχυρωνόταν αυτόματα η «εξουσιοδότηση», μια που κανένα νομικό σύστημα από μόνο του δεν είναι σε θέση να προσφέρει τέτοιες εγγυήσεις. Αλλά έτσι θα μπορούσαν να προσδιοριστούν τα δικαιώματα τα οποία θα διεκδικούσαν τα άτομα, οι ομάδες και τα κινήματα (μέσω των οποίων θα ασκείτο και η πιο αποτελεσματική πίεση) και που θα μπορούσαν να δοκιμαστούν, μεταξύ των άλλων χώρων, και σε ανοιχτά δικαστήρια⁹.

Ένα τέτοιο νομικό πλαίσιο, όσο σημαντικό και αν είναι για την οριοθέτηση μιας δημοκρατικής κοινότητας, παραμένει ωστόσο ανεπαρκές για τη δημιουργία μεγαλύτερης ρευστότητας και υποχρέωσης λογοδοσίας εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας. Εάν η πολιτική εξουσία δεν είναι αυτό που απλώς περνά από τη μια ομάδα πολιτικών στην άλλη, παρά το ότι φαίνεται να λειτουργεί μέσα από νέους τρόπους και σφαίρες δραστηριότητας, τότε η πραγματική συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική θα πρέπει να γίνει ακόμη πιο ουσιαστική. Επιπλέον, εάν οι πολίτες πρέπει, επί της αρχής, να απολαμβάνουν αφενός την αυτονομία και αφετέρου τη δυνατότητά τους να την ασκούν αποτελεσματικά, τότε το πώς αυτή θα διασφαλιστεί είναι κάτι που χρειάζεται περαιτέρω επεξήγηση. Μπορεί όμως η πολιτική συμμετοχή να αποκτήσει ουσιαστικότερο χαρακτήρα, με δεδομένο ότι τα μοντέλα της άμεσης πολιτικής συμμετοχής, από τον

⁹ Το υπάρχον δικαστικό σύστημα στις περισσότερες χώρες μάλλον δε διαθέτει επαρκές αντιπροσωπευτικό προσωπικό για την επιτήρηση μιας τέτοιας δικαστικής διαδικασίας. Θα μπορούσε να βρεθεί μια εναλλακτική λύση, που ίσως να συνδυάζει δικαστικά σώματα από άτομα που έχουν επιλεγεί από ένα «στατιστικά αντιπροσωπευτικό» δείγμα του πληθυσμού· δηλαδή από άτομα που στατιστικά αντιστοιχούν στις βασικές κοινωνικές κατηγορίες (φύλο, φυλή, ηλικία) (βλ. Burnheim, 1985). Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι αυτά τα σώματα θα ήταν λιγότερο ικανά για ανεξάρτητη κρίση από τα υπάρχοντα δικαστικά συστήματα. Αντίθετα, υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να πιστέψουμε ότι η κρίση τους πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα του τρόπου ερμηνείας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα αντιπροσωπεύει καλύτερα την κοινή γνώμη.

κλασικό ρεπουμπλικανισμό μέχρι τη συμμετοχική δημοκρατία, δεν μπορούν απλά να προσαρμοστούν για να συμπεριλάβουν όλους τους πολίτες στο σύγχρονο κόσμο; Πώς ένα εξουσιοδοτούν νομικό σύστημα θα συμπληρωνόταν από διευρυμένους διαύλους επικοινωνίας, διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων ανάμεσα στους πολίτες και τους αντιπροσώπους τους, τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο; Επιπλέον, εάν η διευρυμένη πολιτική συμμετοχή πρόκειται να είναι *ενημερωμένη συμμετοχή* – συμμετοχή η οποία θα έχει άμεση σχέση με την ποιότητα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων – τότε, ο τρόπος με τον οποίο η πολιτική εξουσία θα πρέπει να ασκείται μετατρέπεται σε πιεστικό ζήτημα· τόσο η φωτισμένη κατανόηση όσο και η αποτελεσματική συμμετοχή είναι ουσιαστικές για τη δημιουργία της δυνατότητας μιας ενημερωμένης μερίδας στη διακυβέρνηση (βλ. Fishkin, 1991· πρβλ. J.Cohen, 1989).

Το να αναλύσουμε τη φύση της δημοκρατίας με αυτόν τον τρόπο σημαίνει κάτι περισσότερο από το να κάνουμε μια απλή απόπειρα διασαφήνισης του πλαισίου που θα ενίσχυε τους πολίτες, σε διάφορους τομείς της πολιτικής ζωής. Τα όρια και οι ενδεχόμενες μορφές της δημοκρατίας καθίστανται καθοριστικό ζήτημα σε ορισμένες σύγχρονες συζητήσεις, στην Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική, κυρίως στις συζητήσεις που αφορούν εναλλακτικά δημόσια φόρουμ και διαδικασίες διαβούλευσης, όπως αναφέρθηκαν στο ένατο κεφάλαιο. Οι διαβουλευτικές δημοσκοπήσεις, οι ημέρες διαβούλευσης, οι επιτροπές πολιτών, ορισμένοι μηχανισμοί ηλεκτρονικής διακυβέρνησης και ηλεκτρονικής δημοκρατίας, νέες πρωτοβουλίες αγωγής του πολίτη, η δημόσια χρηματοδότηση διαβουλευτικών δημόσιων σφαιρών και των ενώσεων που τις στηρίζουν, συγκαταλέγονται μεταξύ των νέων τρόπων σκέψης γύρω από το πώς μπορούμε να «αναβαθμίσουμε την ιδιότητα του πολίτη» (Offe και Preuss) και να καλλιεργήσουμε την ανάπτυξη ενημερωμένων και στοχαστικών πολιτικών προτιμήσεων (βλ. μοντέλο IX). Η ανάπτυξη δημοκρατικών δημόσιων χώρων διαβούλευσης είναι σημαντική, όχι επειδή αυτοί οι χώροι μπορούν να «εισαχθούν» ή να υιοθετηθούν άμεσα από κάθε χώρα, αλλά επειδή αναγνωρίζουν ρητά την ανάγκη να σπάσει ο φαύλος κύκλος της περιορισμένης συμμετοχής ή της αποχής, ενώ συγχρόνως δέχονται ότι το ζήτημα της ενημερωμένης συμμετοχής είναι θεμελιώδες για το μέλλον της δημοκρατίας. Χωρίς νέες διαβουλευτικές πρωτοβουλίες είναι δύσκολο να δούμε πώς θα μπορούσε μακροπρόθεσμα να προχωρήσει – επί της αρχής και επί του πρακτέου – ο εκδημοκρατισμός του κράτους.

Οι συνέπειες όλων αυτών για την οργάνωση της κοινωνίας πολιτών είναι εν μέρει σαφείς. Είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε τα στοιχεία εκείνα της πολιτικής κοινωνίας που η ανατομία της δείχνει ότι υπονομεύουν τη δυνατότητα της αποτελεσματικής συλλογικής λήψης αποφάσεων. Ένα δημοκρατικό κράτος και μια δημοκρατική κοινωνία πολιτών είναι ασυμβίβαστα με τα πανίσχυρα σύνολα κοινωνικών σχέσεων και οργανώσεων που μπορούν, εξαιτίας της ίδιας της βάσης της λειτουργίας τους, να διαστρεβλώνουν τις δημοκρατικές εκβάσεις. Αυτό αφορά, μεταξύ των άλλων, τον περιορισμό της δύναμης των

εταιρειών να δεσμεύουν και να επηρεάζουν την πολιτική ημερήσια διάταξη, τον περιορισμό των δραστηριοτήτων των ισχυρών ομάδων συμφερόντων (ανεξάρτητα αν πρόκειται για εκπροσώπους συγκεκριμένων βιομηχανιών ή για ορισμένα σωματεία εργαζομένων σε κομβικούς βιομηχανικούς κλάδους) να επιδιώκουν ανεξέλεγκτα τα δικά τους συμφέροντα, καθώς και την αποδυνάμωση των συστηματικών προνομίων ορισμένων κοινωνικών ομάδων (για παράδειγμα, ορισμένων φυλετικών ομάδων) σε βάρος άλλων. Επομένως, το κράτος και η κοινωνία πολιτών πρέπει να αποτελούν το ένα την προϋπόθεση για τη δημοκρατική ανάπτυξη του άλλου.

Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να υιοθετηθούν στρατηγικές που θα καταργήσουν τους παλαιούς τύπους εξουσίας στην κοινωνία πολιτών και, επιπλέον, να δημιουργηθούν νέες συνθήκες που θα επιτρέπουν στους πολίτες να ασκούν περισσότερο έλεγχο στα ίδια τους τα σχέδια (βλ. Keane, 1988b). Προκειμένου τα άτομα να είναι ελεύθερα και ίσα στον προσδιορισμό των όρων της ίδιας τους της ύπαρξης, θα πρέπει να υπάρχει μια πολλαπλότητα κοινωνικών τομέων – για παράδειγμα, κοινωνικά ρυθμισμένες επιχειρήσεις, ανεξάρτητα μέσα επικοινωνίας και κέντρα υγείας – που θα επιτρέπουν στα μέλη τους να ελέγχουν τους διαθέσιμους πόρους χωρίς την άμεση παρέμβαση του κράτους, των πολιτικών φορέων ή οποιουδήποτε τρίτου. Τα μοντέλα για την οργάνωση αυτών των σφαιρών έχουν πολλά να διδαχτούν από τις αντιλήψεις περί άμεσης συμμετοχής που αναπτύχθηκαν νωρίτερα. Ένα σύστημα ανοιχτών (πρόσωπο με πρόσωπο) συσκέψεων ή εξουσιοδοτημένων αντιπροσώπων βρίσκει το πιο κατάλληλο πεδίο εφαρμογής ακριβώς σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Πολλές από τις «μονάδες» της κοινωνίας πολιτών θα μπορούσαν να προσεγγίζουν, ή τουλάχιστον να συμμερίζονται, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μπορεί να ευδοκιμήσει η άμεση δημοκρατία. Ωστόσο, αυτές οι οργανωτικές δομές θα πρέπει να αντιμετωπιστούν από μια πειραματική άποψη. Η κατάσταση της δημοκρατικής θεωρίας και οι διαθέσιμες γνώσεις μας γύρω από τα ριζοσπαστικά δημοκρατικά πειράματα δε μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε απόλυτα ακριβείς προβλέψεις γύρω από τις πιο ενδεδειγμένες στρατηγικές για οργανωτική αλλαγή. Με αυτήν τη συγκεκριμένη έννοια, η «μουσική του μέλλοντος» μπορεί να συντεθεί μόνο στην πράξη. Η φύση και η μορφή των διαφορετικών τύπων δημοκρατίας και η καταλληλότητά τους σε σχέση με τις διάφορες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες χρειάζονται πολύ προσεχτική παραπέρα διερεύνηση.

Η υλοποίηση της αρχής της αυτονομίας, μέσω μιας διαδικασίας «διπλού εκδημοκρατισμού», παράγει ένα μοντέλο κράτους και κοινωνίας το οποίο θα ήθελα να αποκαλέσω «δημοκρατική αυτονομία» (ή «φιλελεύθερο σοσιαλισμό»). Οι αρχές του και τα χαρακτηριστικά του διαγράφονται στο Μοντέλο Χα. Το μοντέλο αυτό ισοδυναμεί με μια σειρά προτάσεις που στο συνδυασμό τους θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τους όρους για την υπεράσπιση και την ανάπτυξη της δημοκρατίας στις σύγχρονες συνθήκες. Στο επόμενο τμήμα, θα προσπαθήσω να διασαφηνίσω περαιτέρω αυτό το μοντέλο.